

A jelentésbeli helynévalkotás

1. A címként megadott terminus, illetőleg a vele jelölt kategória névtani szakirodalmunkban nem fordul elő. Hiánya leginkább abból a szemléletből következik, amely a tulajdonnevet jelentés nélküli kategóriának tekintette. MARTINKÓ ismert tanulmányát (A tulajdonnév jelentéstanához. Pais-Eml. 189-95) követően ez a tétel már nemigen fogalmazódik meg a helynevekkel kapcsolatban, de napjainkig megjelent munkák sorát idézhetnénk, amelyekben - lappangva ugyan - jelen van ez a fajta megközelítés. Másként fogalmazva: a helynevek jelentéses voltának deklarálása mellett a konkrét névelemzésekben a jelentés - ha egyáltalán szerepel - legfeljebb az etimológiai jelentéssel azonos fogalomként jelenik meg.

Más oldalról viszont azt is látnunk kell, hogy a helynévkutatások homlokterében álló településnevek között mindig is kiemelt figyelemben részesültek azok a névtípusok, amelyek a jelentésbeli névalkotás körébe sorolhatók: a törzsnevek, a puszta személynevek, a szentek nevének helynévi használatára gondolhatunk elsősorban, de önálló tanulmányok születtek a víznevek településnévi használatáról is. Az eredet, a változás tényének regisztrálásán túl a magyarázatok az átalakulás lélektani hátterének megvilágítására összpontosítanak, a nyelvi feltételekről ezekben csak ritkán esik szó. Mindezek alapján érthető az is, hogy a névtipológiák (sem a településneveké, sem a mikrotoponímáké) nem tekintik névkeletkezési kategóriának a jelentésbeli változásokat.

PAPP ISTVÁN nevezetes tanulmányában (A szóalkotás problémái. MNyj. 9: 3-31) a közszavak keletkezését áttekintve a jelentésbeli szóalkotást a külső és az alaki eszközökkel történő belső szóalkotási módok mellé állította. A jelentésbeli szóalkotás a szókincs gyarapodásának talán legfontosabb, leggyakoribb módja: ebben a nyelvi gazdaságosságra törekvés megnyilatkozását kell látnunk. A következőkben megkíséreltem annak bizonyítását, hogy a jelentésbeli névalkotás a helynevek körében is igen nagy jelentőségű. Ennek legáltalánosabb magyarázatát talán éppen abban kereshetjük, hogy magának a tulajdonnévi kategóriának a létét, kialakulását végső

soron szintén a nyelvi gazdaságosság igen széles hatókörű tendenciája motiválta.

2. Mielőtt rátérnénk a jelentésbeli névalkotás rendszerének, kategóriáinak taglalására, tekintsük át, milyen történeti jelentésbeli fogalmakat használtak helynévkutatóink az elmúlt fél évszázad szakirodalmában!

A j e l ö l é s v á l t o z á s LŐRINCZE ismert dolgozatában (FöldÉl. 22) a jelöléstágulás, -szűkülés, -átvitel és -csere összefoglaló kategóriájaként fordul elő. KÁZMÉR útnév > dülőnév és útnév > településnév változásokat jellemez a terminussal (Alsó-Szigetköz 15, 20). MEZŐ a mesterséges nevek egy jellegzetes csoportját sorolja ide: a kataszteri felmérés során "a mérnök dülő-felosztást is végez, és az elhatárolt területeknek - ha nincs összefoglaló nevük - egyúttal nevet is ad, mégpedig a dülő egyik jellegzetes részletének a nevét" (Hiv. 36). JUHÁSZ a tájhatárok módosulásának nyelvi tükrözéseként a tájnevek jelölési körének változásáról vagy jelentésmódosulásáról beszél (Tájn. 21).

A fentínél gyakrabban használt fogalom a j e l ö l é s t á g u l á s é. Kevesen definiálják olyan pontosan, mint LŐRINCZE: jelelöléstágulással "a név nemcsak az eredetileg jelölt, hanem a szomszédos területre is vonatkozik" (FöldÉl. 22). BENKŐ hasonló értelemben használja, fontosnak tartja azonban hangsúlyozni, hogy "a változás oka itt is az, hogy az eredeti név elavul" (Nyárádmente 49). INCZEFI fanév > területnév (Makó 45), KÁZMÉR építménynév > dülőnév és épületnév > falurésznév változást említ e fogalom alá tartozóként (Alsó-Szigetköz 40). MEZŐ a jelelölésváltozással azonos értelemben használja (Hiv. 37), KIRÁLY L. - Mezőhöz hasonlóan - a hivatalos névadói gyakorlatra vonatkoztatja a jelöléstágulást (NytudÉrt. 70. sz. 71). JUHÁSZ falunév > tájnév, ill. pataknev > tájnév változást nevez jelöléstágulásnak, ill. -bővülésnek (Tájn. 65, 99).

A jelöléstágulás fogalompárjaként álló j e l ö l é s s z ű k ű l é s egyedül LŐRINCZÉNél fordul elő, olyan esetek megnevezésére, amelyekben "a név eredetileg nagyobb területet jelölt" (FöldÉl. 22). Magam a két jelenséget korábban úgy értelmeztem, hogy azok csak azonos objektumosztályba tartozó dolgok neveiben mehetnek végbe (MNYj. 23: 15).

A j e l ö l é s á t v i t e l t BENKŐ a jelöléstágulás továbbfolytatásának tartja: "A régi név itt már kizárólag az új területet jelöli" (Nyárádmente 49). Ugyanígy fordul elő LŐRINCZÉNél (FöldÉl. 22), míg KÁZMÉR, illetőleg JUHÁSZ a jelöléstágulás szinonim terminusaként használja (Alsó-Szigetköz 40, ill. Tájn. 69). INCZEFI jelentős mértékben bővíti a terminus fogalmi tartalmát: a névnek a szomszédos területre való átterjedése mellett itt említi

azt a jelenséget is, hogy az áttelepülő lakosság magával viheti helyneveit, és újra felhasználhatja őket a névadásban (Makó 41–2). Egy korábbi dolgozatomban a fenti értelmezéseknél jóval szűkebben definiáltam a jelölésátvitel fogalmát, csupán azokat a folyamatokat ide sorolva, amelyek során a közösség valamely tulajdonnévként funkcionáló helynevet más objektumosztály egyedének jelölésére is felhasznál (MNyj. 23: 15).

A j e l ö l é s c s e r e csak LŐRINCZÉNél fordul elő, olyan jelölésváltozások értelmezésére, amelyek során "két helynek a neve egymással felcserélődik" (FöldÉl. 22).

J e l e n t é s b ő v ü l é sről, illetve -s z ű k ü l é sről mint a helynévi poliszémia keletkezésének egy-egy esetéről beszél J. SOLTÉSZ, ismert példákkal jellemezve a folyamatokat: *Anglia* > 'Nagy-Brittania', *Pest* > 'Budapest', másrészt *Amerika* > 'USA' (Tulajdonnév 36).

A n é v á t v i t e l terminus a helynevekre vonatkoztatva csak az elmúlt két évtized szakirodalmában fordul elő. J. SOLTÉSZ szerint "szűkebb értelemben akkor beszélhetünk névátvitelről, ha más fogalmi kategóriába tartozó egyedre viszik át a nevet" (Tulajdonnév 34), ide sorolja azonban a névköltöztetés eseteit is (uo., ill. i. m. 84). MEZŐ a településnév-alkotásnak azt a módját nevezi névátvitelnek, amelynek során egy ismertebb földrajzi objektum nevét viszik át egy településre (Hiv. 204). JUHÁSZ korábban említett terminusaival azonos értelemben a névátvitelt és a n é v á t v o n ó d á s t is használja (Tájn. 24, 65).

Az érintkezésen alapuló névátvitel, a m e t o n i m i a a fenti értelemben fordul elő J. SOLTÉSZnál (Tulajdonnév 35) és JUHÁSZnál (Tájn. 13, 15). Magam is használtam a terminust a jelentésbeli névalkotás kategóriájaként (MNYR. 1: 441).

Az áttekintésből jónéhány tanulság adódik. Annak ellenére, hogy jelentéstani fogalmakkal a helynévkutatók elég szűk körének írásaiban találkozunk, a terminushasználat meglehetősen tarka képet mutat. A terminusok definiálásának, pontos fogalmi tartalmuk körülírásának, a körükbe sorolható jelenségek részletes áttekintésének feladatát az idézett munkák igen ritkán végzik el. Emiatt a terminológiában súlyos zavarok keletkeztek. A szakemberek – gyakran egyegy munkájukon belül is – következtelenül használják a terminusokat: azonos jelenséget más-más módon jelölnek, illetőleg egy-egy kifejezés eltérő dolgokat is takarhat. A terminológiában burjánzik a nemkívánatos szinonímia, illetőleg poliszémia. A terminológiát jellemzi ugyanakkor egyfajta változás is. Korábban – a névtan önelvűsége hangsúlyozásának következményeként – megfigyelhető volt a tudományszak önálló terminológiájának létrehozására való törekvés. Újabban a nyelvtudományi, jelentéstani terminusok adaptálása a jellemző. Közös vonása a szakirodalomnak, hogy a

történeti jelentéstani kategóriákat csupán a tulajdonnevek, általában a helynevek jelentésbeli változásaira alkalmazzák. Mihelyt azonban új nézőpontot választunk, s a hangsúlyt az átalakulás eredményére, az új nevek kialakulására helyezzük át, rögtön feltűnik, hogy a jelentésbeli névalkotás folyamatában más tulajdonnévfajták és a közszók is részt vehetnek.

3. A fent idézett munkák közötti különbségek az eltérő alapok ra is visszavezethetők: szerzőik nem azonos módon értelmezik a tulajdonnév jelentését. Ebből is következik, hogy a név jelentésszerkezetének kérdésében kell alapvetően állást foglalnunk ahhoz, hogy a jelentésváltozásnak a helynévalkotásban betöltött szerepéről nyilatkozhatunk.

A tulajdonnév jelentésszerkezetét igen árnyaltan mutatta be J. SOLTÉSZ KATALIN (Tulajdonnév 24-33). Az önkényesség és a motíváltóság, az információtartalom, a denotáció és a konnotáció, valamint az etimológiai jelentés egyidejűleg van jelen minden név jelentésében; bármelyik fogalom abszolutizálása torzításokhoz, fel nem oldható ellentmondásokhoz vezet: jól látható ez a nevekkal foglalkozó munkák egész sorában. A jelentés magvának a denotatív jelentést tarthatjuk, egyetértve J. SOLTÉSZ okfejtésével, amely szerint "A tulajdonnév denotációja egyedi, mivel denotátuma, a jelölt dolog is egyedi, ezért tovább nem általánosítható: a tulajdonnév jelentése tehát egybeesik a denotációval... Ha a tulajdonnév több egyedre vonatkozik, több denotációja, következésképpen több jelentése is van" (i. m. 29).

A név, mint minden nyelvi jel, a hangsor és a jelentés együttesének tekintendő. Ha tehát egy, a nyelvben létező - s természetesen adott jelentéssel vagy jelentésekkel rendelkező - hangsor új, helynévi jelentést (értsd: denotációt, azaz denotátumra vonatkozást) nyer, akkor ezzel új helynév születik. A helynevek keletkezését bemutató történeti helynévtípológiának az ilyen típusú folyamatokat természetesen tükröznie kell.

Ennek megfelelően a j e l e n t é s b e l i n é v a l k o t á s kategóriájába a helynevek keletkezésének azon formáit sorolom, amelyek során a nyelv meglévő belső elemkészletét oly módon használjuk fel helynévként, hogy az új (helynévi) jelentés kialakulása az alaki szerkezet változása nélkül történik meg. A jelentésbeli névalkotásban - a helynév szófaji jellegéből adódóan - természetesen csak főnévi értékű lexikális elemek, köznevek és tulajdonnevek (személy- és helynevek) vehetnek részt. A jelentésbeli névalkotás tehát a belső névadás olyan formája, amelyben - az adott kifejezés helynévisége szempontjából - a nyelvi szerkesztés nem játszik szerepet, vagy (egyes formáiban) legfeljebb másodlagos jelentőségű.

A jelentésbeli szóalkotás - lényegi egysége ellenére - a közszók körében összetett képet mutat. Ugyanígy többféle jelenséget kell e fogalomkörben tárgyalnunk a helynevek esetében is. A jelentésbeli helynévalkotás körébe az alábbi jelenségeket sorolom: 1. jelentéshasadás, 2. jelentésbővülés és -szűkülés, 3. névátvitel: metonímia és metafora, 4. indukciós névadás, 5. névköltöztetés.

A jelentésbeli helynévalkotás - a felvetődő problémák szerteágazó volta miatt - a történeti névtipológia egyik középponti kategóriája. Jelenségeinek, rendszerének vizsgálata így nagyban hozzásegít bennünket egy átfogó helynévelemzési modell megalkotásához. Ennek az elemzési modellnek az alapvető kapcsolatok bemutatására, a tipikus, általános jegyek megragadására kell elsősorban irányulnia. Tudatában kell lennünk annak, hogy nemigen képzelhető el olyan ideális tipológia, amely minden egyes helynév alakulásmódját, felépítését - egyedi, "szabálytalan" jegyeikre is tekintettel - maradéktalanul képes lenne bemutatni. A jellegzetes, meghatározó névalkotási folyamatok ábrázolására való törekvést tehát nem kompromisszumos megoldásnak, hanem a névelemzés tényleges céljának tekintem.

4.1. A jelentéshasadás

A jelentéshasadás fogalmát tudomásom szerint terminus technikusként nem használták korábban a magyar névtani irodalomban. Pedig valójában alapvető kategóriaként szerepelt a helynevek keletkezéséről vallott különböző felfogásokban. GOMBÓCZ - bár a tulajdonnevet jelentés nélküli kategóriaként értelmezi - kialakulásukat a jelentésfejlődés sajátos eseteként, jelentés nélkülivé válásként tartja számon (Jelentéstan 44-49). Az a felfogás, amely a tulajdonnevek mögött föltétlenül és kizárólagosan közszói előzményeket lát, általános megközelítésnek számított az elmúlt fél évszázadban, sőt annak tartható még napjaink szakirodalmában is. A helynevek keletkezésének ezt az útját reálisan létező folyamatnak tarthatjuk, ugyanakkor nem tekinthetjük kizárólagosnak: nevek ugyanis nemcsak úgy keletkezhetnek, hogy "az addig alkalmi funkcióban használt kifejezés egy adott nyelvi közösségben egyedjelölő szerepe is kap" (SEBESTYÉN: MNyj. 17: 167). Az újabb névtani megközelítések a helynevek keletkezésében a névrendszerben meglévő névmódellek hatását hangsúlyozzák (különösen a cseh ŠRÁMEK, a finn KIVINIEMI és a svéd ZILLIACUS munkáiban; részletesebb irodalmukat l. MNyj. 25: 79-90; 28-29: 157-165). Ez az alapjaiban helyes, az elemzésben igen termékenynek bizonyuló szemlélet azonban szintén egyoldalúnak mutatkozik a bennünket foglalkoztató kérdés megközelítésében: nem tagadja ugyan a fokozatos tulajdonnevesülés lehetőségét, de nem is foglalkozik vele. Az *ÉR*, *Hegy*-típusú nevek kelet-

kezési folyamatának elemzése, értelmezése a kutatók figyelmének határain kívülre kerül.

Amikor a jelentéshasadás jelenségét a névkeletkezési folyamatok között elhelyezzük, egy meglehetősen kényes feladatot is vállalnunk kell: azt, hogy megkeressük a fent említett két, meglehetősen különböző névelméleti megközelítés érintkezési pontjait. A jelentéshasadás fogalmának értelmezése kapcsán le kell szögeznünk tehát, hogy az egyoldalú megközelítéseket nem fogadhatjuk el: sem a modellemélet, sem a közszoói előzményekre való visszavezethetőség tétele nem elégséges önmagában ahhoz, hogy a helynevek keletkezésének körülményeit megfelelően magyarázni tudjuk. A meglévő névrendszerek hatását döntően fontosnak tartom ugyan, de a névtípusokba való beillesztés, a névmintákhoz való igazodás nem zárja ki, hogy tulajdonnevek közszoói előzmények fokozatos jelentésbeli átértékelődésével is keletkezzenek. Természetesen csak azok a nyelvi képződmények, szerkezetek mehetnek át ezen a változáson, amelyek a névszerűség funkcionális és alakí követelményeinek megfelelnek. A közszoói előzményekkel rendelkező legtöbb helynév a jelentésbeli névalkotásnak – fenti definíciójából következően – a keretein kívül helyezhető el (pl. a grammatikai szerkesztéssel alkotott nevek között). A hasadás fogalmát szűkebben kell értelmeznünk: jelentéshasadáson azt a névkeletkezési folyamatot értem, amelynek során pusztán földrajzi köznévből – bármiféle formáns (lexéma, képző) hozzákapcsolása nélkül – helynév keletkezik. Ebben a változásban egy adott névközösségben a közszoó általános fogalmi jelentése(i) mellé egyedjelölő, tulajdonnévi denotációja is kialakul: például az érnek 'a csermelynél is kisebb folyóvíz' jelentése mellett megjelenik egy újabb értelme is: 'az a folyóvíz, amely X-nél ered, és Y-nál ömlik a Z vízébe'. Jelentéshasadással – definíciónknak megfelelően – csak olyan (egyrészes) nevek keletkezhetnek, amelyek alakilag földrajzi köznévvvel azonosak. Más oldalról viszont természetesen nem minden egyrészes, földrajzi köznévből álló helynév alakult jelentéshasadás útján. Ezek megjelenése lehet szerkezeti változás eredménye (*Nagy-erdő* > *Erdő*), de takarhat névátvitelt is (*Séd* 'patak' > 'földterület'). Nem véletlen, hogy a jelentéshasadással keletkezett nevekről a legnehezebb eldönteni, hogy köznévi vagy tulajdonnévi értékben használatosak-e. Helynévgyűjteményeink közétevéőinek az eljárása éppen az ilyen nevek esetében mutat jelentősebb eltérést: van, aki fölveszi, van, aki mellőzi a *Legelő*, *Major*-típusú megnevezéseket. Itt ugyanis alaktani fogódzók nem segítik a gyűjtőt, a névszociológiai tényezőkkel pedig a gyűjtés módszeréből adódóan általában kevésbé van lehetőségük tisztába jönni. A kikérdezés formája csak ritkán teremt olyan helyzeteket, amelyekben a nevek természetes mondatkörnyezetükben szerepelnek. Még nehezebb feladat a történeti adatok, elsősorban a

térképes források ilyen elemeinek értékelése. Bizonytalanságunknak azonban emellett van belső nyelvi oka is: a jelentéshasadás történeti folyamat, az adott szó tulajdonnévi jelentésének kialakulása során nemcsak a nyelvelírónak, de a nyelvhasználónak is bizonytalan e tekintetben a nyelvtudata.

Annak, hogy a jelentéshasadás útján keletkezett helyneveket minél nagyobb biztonsággal kiszűrjessük a magyar helynévkincsből, fontos előfeltétele egy minél teljesebb földrajzi köznévszótar összeállítása. Tudomásom szerint a legbővebb ilyen listát a FŐNMÍSZ. tartalmazza: 1263 szót sorol fel (i. m. 140-50). A megyei, járási helynévtárakban is találunk ilyen részben direkt gyűjtésen alapuló - szójegyzékeket. Ezeknek s az ismertebb kézikönyveknek az anyagát összesítve csaknem két és fél ezres köznévtár áll rendelkezésünkre. Meglehetősen nagy állományból válogathatnak tehát a névalkotók, amikor a hely fajtáját földrajzi köznévvvel kívánják megjelölni. Ennek kutatása nemcsak névtani szempontból indokolt, hanem általános szóföldrajzi, szókinestörténeti megfontolásból is, hiszen a szókinestnek a helyek fajtáit megnevező rétege elsősorban a helynévtárakból ismerhető meg, más forrásokból sokkal szegényesebben gyűjthetők az ilyen elemek. Meg kell ugyanakkor jegyeznünk, hogy egy földrajzi köznévszótár összeállítása számtalan alak- és jelentéstani problémát vet fel. Ezekkel a kérdésekkel itt természetesen nem foglalkozom. Mivel a szakirodalom rendszerszerűen nem vizsgálta a hasadásos nevek csoportját, s a rájuk vonatkozó megjegyzések is csak szórványosan fordulnak elő, célszerűnek látszik egy konkrét névkorpusz ezen rétegének elemzésével választ keresni néhány alapkérdésre. A vizsgálat anyagául a Nyírbátori járás földrajzi nevei (JAKAB LÁSZLÓ - KÁLNÁSI ÁRPÁD, Nyírbátor, 1987) választottam. (Példáimat a továbbiakban is főleg a mikrotoponimák köréből merítem.) A Nyírbátori járás 20 településén 568 olyan egyrészes név található, amely földrajzi köznévvvel azonos alakú. Ha közülük kirekesztjük a névátvitel útján (48), ill. a szerkezeti változással (8) keletkezetteket, akkor azt mondhatjuk, hogy összesen 512 olyan név van a területen, ami nagy valószínűséggel hasadás útján keletkezett. (A megszorítás azt jelzi, hogy ezek között is lehetnek persze olyanok, amelyekről gazdagabb történeti adatolás esetén kiderülne, hogy más módon alakultak ki.) Ez azt jelenti, hogy a járás 3890 tulajdonnévvvel megjelölt helyének, objektumának 13%-a visel jelentéshasadás útján keletkezett nevet. Ez meglehetősen jelentős aránynak tűnik föl, még akkor is, ha tudjuk, hogy egyegy helynek több neve is lehet, sőt általában van is. Az ide tartozó nevek nagy száma is indokolja tehát, hogy kiemelten foglalkozzunk e névkeletkezési típussal. Ennek ismeretében különösen feltűnő, hogy névtipológiáink szinte alig fordítottak figyelmet az ide tartozó nevekre.

Ha a jelentéshasadással alakult neveknek a település méretéhez való viszonyát vesszük szemügyre, érdekes összefüggést tapasztalunk. A fent említett 13%-os átlagtól fölfelé és lefelé is jelentős eltérések mutatkoznak a hasadásos nevek arányában. Ennél lényegesen (5-15%-kal) magasabb értéket a kisebb falvakban (Nyírvasvári, Máriapócs, Nyírcsászári és Nyírderzs) találunk, alacsonyabbakat pedig éppen a nagyobb településeken (Nyírbátor, Nyírboगत, Nyírgyulaj, Nyírgelse). A szélső értékek közti eltérés a 20%-ot is meghaladja. Ez azt jelenti, hogy a nagyobb településeken viszonylag kevesebb hasadásossal keletkezett név fordul elő (ami persze abszolút értékben akár nagyobb számot is jelenthet). Mivel a tendencia az átlag körüli, kisebb szóródást mutató települések esetében nem jelentkezik ilyen tisztán, célszerű a vizsgálatot ellenőrzésképpen olyan vidéken is megismételni, ahol a falvak területi különbsége jóval nagyobb. Ebből a célból a Pápai járás 3 kisebb (Vinár, Béb, Nóráp) és 3 nagyobb (Nemesszalók, Kup, Ugod) települését választottam ki. A vizsgálati eredmények egyértelműen igazolják a Nyírbátori járásban tapasztaltakat. A hasadásos név/objektumok száma százalékos mutató az aprófalvakban 27%, a nagyobbakban 14% körül van, igen csekély, 1%-os szóródás mellett. A tendencia – úgy gondolom – a szakirodalomnak azzal a megállapításával függ össze, hogy a településeken létező egyedüli objektumfajtákat gyakran elég pusztán földrajzi köznévvvel megjelölni (vö.: KÁLMÁN: NV³ 113). A kisebb területű helyeken az ilyenfajta egyedüliség nagyobb valószínűséggel fordulhat elő, nincs szükség a további differenciálásra.

Más szempontból is bizonyítandónak látszik azonban a tétel. Vajon, ha az objektumfajták oldaláról vizsgáljuk meg a hasadásos nevek előfordulását, hasonló eredményre jutunk-e? A Nyírbátori járás 512 jelentéshasadással alakult nevét 227 földrajzi közszó alkotja. A szavak nevekbeni ismétlődésének aránya (2,25 név/szó) a 20 településhez képest meglehetősen alacsonynak tűnik. Általánosításokra csak a gyakoribb előfordulásúak adnak lehetőséget. A leg-sűrűbben előfordulók valóban olyan helyeket jelölnek, amelyekből egy településen csak 1-1 szokott lenni: *Temető* (27), *Belterület* (15), *Futballpálya* (14), *Dögtér* (11), de a többi átlag fölötti előfordulású név közt is szép számmal vannak ilyenek: *Csűröskert*, *Piactér*, *Téglasszín* (8-8), *Sportpálya* (6), *Csemetekert*, *Piac* (5-5) *Állomás*, *Dögtemető*, *Szeszgyár* (4-4). Az ide tartozó szókészlet jelentéscsoportjait vizsgálva arányát tekintve két réteg tűnik ki. Az egyik az építményeket jelölő szavaké: ebben a körben az objektumok egyedisége egyértelműen motiválja a névhasadásos kialakulást (*Almatároló*, *Cédulaház*, *Dohánybeváltó*). A másik csoport a terület növényzetére utal, döntően növénynév + -s képző szerkezetű köznévvvel kifejezve. Erdőfajtát 22 szó jelöl (58 névben: *Akác*s,

Fenyves, Nyáros stb.), míg az általánosabb jelentésű *erdő* csak 5 névben szerepel. Gyümölcsöst 8 szó is megnevezhet (*Almás, Barackos, Szilvás* stb.), de maga a *gyümölcsös* egyetlen névben sem fordul elő. Azt állapíthatjuk meg tehát, hogy azok a földrajzi köznevek, amelyek speciálisabb jelentésűek, gyakrabban válnak hasadás útján helynévvé, mint az általánosabb fogalmi tartalommal rendelkezők.

Fenti megállapításunkat a földrajzi köznevek alaktani vizsgálata is megerősíti. A legnagyobb csoport az összetett szavaké, a 88 ide tartozó szó közül 73-nak a főtagja önmagában is földrajzi köznévvé, mégpedig olyan általános jelentéssel (*föld, hely, kert, út, ház*), hogy ebből adódóan önmagukban nem is fordulnak elő helynévként. A jelzői szerepű előtag azonban a hely funkciójának, növényzetének stb. a kifejezésével oly mértékben megszorítja az általános jelentést, hogy alkalmassá válik a tulajdonnévi szerepre. A névtudat ezeket kétrészes névnek tekinti (*Fenyőerdő* 'olyan erdő, amelyben fenyőfák nőnek', *Dinnyeföld* 'olyan föld, amelyben jól terem a dinnye'), de emiatt nem feltétlenül kell grammatikai szerkesztéssel keletkezetteknek tartanunk őket, mivel a beszélők nyelvi készletében "készen" megvannak a megfelelő közszavak (*fenyőerdő, dinnyeföld*) is, amelyekből hasadás útján kikristályosodhat a helynévi jelentés. A másik nagy alaktani csoport a képzett neveké: a 82 szó közül 55 -s képzős. Ezek jelentésszerkezete tulajdonképpen az összetételekéhez nagyon hasonló, hiszen bennük a képző -funkciójából adódóan - a 'hely' fogalmát reprezentálja. Így a *Rekettyés* 'olyan hely, ahol sok rekettyebokor nő', a *Torma* 'olyan hely, ahol sok torma terem'-nek értelmezhető. Mint látjuk, ezeket is hasadással keletkezett, a kétrészesekhez igen közel álló neveknek tarthatjuk.

A hasadásos helynevek között legkisebb a mai nyelvérzék számára töszóként értékelhető földrajzi köznevek csoportja: ráadásul ennek csaknem felét azok az építményeket, épületeket jelölő szavak adják, amelyeknek a földrajzi köznevek közé való sorolása a legproblematisabb (pl. *lőrét, múzeum*), hiszen végül is minden helyhez kötött emberi létesítmény alkalmas hely megjelölésre is. A maradék csoportban az általános, összefoglaló jelentésű szavak egészen gyéren vannak képviselve (*halom, hegy, határ, rét, tag* stb.), viszonylag nagyobb arányban csak a víznevek között vannak jelen (*árok, ér, kanális, tó* stb.).

A jelentéshasadás útján keletkezett helynevek névrendszertani helyzetére igen jól rávilágít annak vizsgálata, hogy milyen ezeknek a neveknek a szinonimáikhoz való viszonya. Ez a megközelítés történeti szempontból is eredményezhet érdekes következtetéseket, hiszen a szinonímia a helynevek esetében úgy is felfogható, mint a történeti változásoknak egy adott időmetszetbeni kivetítése.

A szinonimák közt a névpárok viszonya alapján három nagy csoport különíthető el. Az elsőben szinonim jelentésű köznevekből lett helynevek állnak egymás mellett, mint pl. *Erdéslak - Erdészház, Fenyőerdő - Karácsonyfás, Feszület - Kereszt*. (Érdemes megemlíteni, hogy igen ritkán van arra példa, hogy szinonim közszavak jelentéshasadással más-más objektum jelölőjévé váljanak egy névközösségen belül. Kétségtelenül ilyen azonban a Pápai járás két településén az *Ér* és a *Séd*: 48/96, 149 és 51/61, 109.) A közszók gyakran egyszerű szó - összetett szó megfelelést mutatnak: *Állomás - Vasútállomás, Tároló - Almatároló, Gyár - Szeszgyár*. Az összetett szóból alakult nevet - mint láttuk - hasadással keletkezettnek tarthatjuk, amely a kétrészes nevek közé illeszkedik be. A bővítményrésznek azonban általában semmiféle elhatároló, megszorító funkciója nincs, hiszen az adott névrendszerekben nem létezik másfajta *állomás* vagy *tároló*.

A másik szinonima-típusban a hasadáson név a megfelelő közszó bővítményrészrel összekapcsolt, grammatikailag szerkesztett változatával áll szemben: *Almás - Pernyési-almás, Rakotttyás - Hosszú-rakotttyás, Sziget - Ódok-sziget*. Érdekes módon itt sem arról van szó, hogy több *almás, rakotttyás* vagy *sziget* elkülönítése végett kellene létrehozni az adott szerkezeteket, hiszen ezekből az objektumfajtaiból is jórészt csak egyet találunk az adott településeken. Inkább csak a beszélők névérzéke az, ami az átalakulást motiválja: a helynévrendszer bázisát adó kétrészes neveket névszerűbbnek érzik, mint az egyrészeseket.

A szinonimapárok jó része szerkezeti változással alakult ki: annak eldöntése azonban, hogy kiegészülés vagy ellipsis története, gyakran nehézségekbe ütközik. A névalakok történeti előfordulásai természetesen segíthetnek az elsődlegesség megítélésében. Gyakran magának a névnek a funkcionális szerkezete is irányadó lehet: a *Major-tanya, a Rét-dűlő, a Telek-dűlő* a szinonimájukként élő *Major, Rét, Telek* elsődleges nevekből alakultak ki. Az ellipszist bizonyossággal csak néhány névpárban tudjuk kimutatni, a kiegészülés jóval gyakoribb ennél. A *Berek - Bereki-föld, Lucernás - Lucernási-dűlő, Tag - Tagi-dűlő* névpárokban az egyrészes név az elsődleges, belőle mint tulajdonnévből alakult ki képzéses kiegészüléssel az összetett név, amelyeknek névszerkezete az alábbi módon írható le: 'az a tag, dűlő stb., amelyet Bereknek, Lucernásnak stb. neveznek'. A kétrészes név kialakulásában ismét csak a névmodell hatását láthatjuk. Ha a szinonim közszókból alakult hasadáson nevek valódi tulajdonnévi státusát valamennyire néha még kétségbe is vonhatjuk, a fenti csoport ilyen elemeinek értéke vitathatatlan számunkra: hiszen a megfelelő szerkezeti változásban ezek csak mint tulajdonnevek vehettek részt.

A szakirodalomban vissza-visszatérően felbukkan az a megállá-

pítás, hogy a földrajzi köznevek tulajdonnévvé, helynévvé válását elősegítheti a közszó kiavulása (BÁRCZI: Szók. 147), illetőleg a jelölt tájrészlet jellegének megváltozása (BÁRCZI: i. m. 145, KÁLMÁN: NV. 113). A közszó elavulása, a szókincsből való kiesése a belőle alakult név etimológiai áttetszőségének megszűnését eredményezi. Anyagunkban találunk ugyan ilyen példákat (*bödön, csere, csonkás, dagasz, eresztvény, fiatalos, gánás, nyilas*), de olyan csekély számban, hogy ezek alapján semmiképpen sem tarthatjuk a jelenséget a névhasadás lényeges feltételei közé sorolandónak.

A jelölt tájrészlet jellegének megváltozása úgy is értelmezhető, hogy a mai nyelvtudat számára áttetsző etimológiájú név információtartalma történeti értékűvé vált: a *Csűröskert* ma szántóföld, a *Diós*-ban nem nőnek diófák, a *Kastély* ma már iskola. A jelenséget elég nagy arányban megfigyelhetjük, hiszen a Nyírbátori járás hasadásos nevei közül minden hatodikról megjegyzik a szerzők, hogy - a történeti források vagy adatközlőik emlékezete szerint - lényegesen megváltozott denotátumuk jellege. Az pedig, hogy az információtartalom történetivé - azaz a szinkroniában zavaróvá - válása nem érinti az adott nevek státusát, azt mutatja, hogy ezeknek a neveknek egyrészességük ellenére is szilárd helyük van a névrendszerben.

4.2. A jelentésbővülés és -szűkülés

A helynevek denotátumainak egyedi jellege általában nem értelmezhető úgy, mint ahogyan azt más tulajdonnévcsoportokban megvalósulni látjuk. A *Szabó János* vagy a *Riska* hangsorok denotatív jelentései közül egy-egy mindig teljes pontossággal definiálható: az adott személy vagy állat ugyanis abszolút értelemben egyedi, a környezetétől jól elkülöníthető individuum. Nem így van ez a helyeket jelölő szavakkal. A *Kőrös-hegy* jelentése jól meghatározható ugyan ('a Bakony legmagasabb pontja'), de vajon ki tudná pontosan megmondani, hol húzódnak a határai, meddig tart a hegy lába, hol kezdődik egy más név jelölte terület? Ilyenfajta elméleti körülhatárolhatóságra persze a gyakorlatban nincs is szükségünk, a helynevek helyes használatához elég ismernünk a jelentésük magvát adó denotatív jelentésüket. Ez pedig - éppúgy mint a közszók esetében a fogalmi absztrakciós jelentésszint - csak a lényegesebb, az identifikáláshoz feltétlenül szükséges jelentésmozzanatokot tartalmazza. A jelentés egyéb elemei más jelentésrétegekbe (pl. az információtartalom vagy az etimológiai jelentés körébe) tartoznak.

A változás oldaláról közelítve hasonló kérdések vetődnek fel. A *Debrecen* helynévnek például legalább két jelentése van: 1. 'Hajdú-Bihar megye székhelye' (teljes közigazgatási határát beleértve), 2. 'ennek a településnek a belterülete' (így pl. Pallag, Kis-

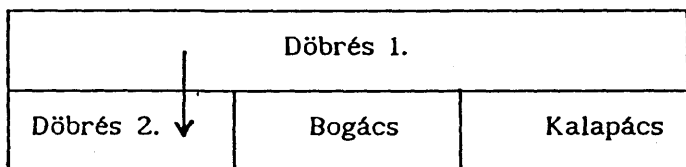
macs stb. nem tartozik bele a jelentésbe). A 2. jelentés esetében különösen feltűnő, hogy a jelölési kör állandóan bővül ugyan (ti. újabb és újabb dűlőket, réteket, kertségeket parcelláznak ki és építenek be), mégsem mondhatjuk azt, hogy a szó denotatív jelentése, azaz egyáltalán a jelentése, megváltozott volna. Ha a *Kereszt-dűlő*-höz hozzászántanak egy darabot a mellette fekvő rétből, az ugyanúgy nem érinti a szó jelentését. Nehéz lenne elképzelni olyan névrendszert, amelyben a jelentésváltozás megtörténte után a név ily módon kialakult új jelentése ('55 kat. h. terület') együtt funkcionálna a régivel ('50 kat. h. terület'). A helynevek denotatívumainak olyan változásai, amelyek a denotatív jelentést nem érintik, természetesen nem vehetők figyelembe a nyelvi leírás, a történeti tipológia keretében. Nem tagadhatjuk persze, hogy másfajta vizsgálatokban (pl. a helytörténetírásban) ezek a körülmények is fontosak lehetnek.

A helynevek nemcsak abban különböznek más tulajdonnévfajta-tól, hogy denotátumaikat csak ritkán tudjuk teljes pontossággal elkülöníteni környezetüktől, azaz egy másik név jelölte helytől, hanem abban is, hogy sajátos alá-fölé rendeltségi viszonyban állnak egymással. Mindez az ember sajátos térszemléletéből következik: egy adott helyet csak más helyekhez való viszonyában tudunk meghatározni, definiálni. Ebben az összefüggésben a rész-egész viszonyoknak jelentős szerepe van, mégpedig úgy, hogy ilyen szemléleti alapon az ember igen gazdagon strukturálja a lokális viszonyokat, több szintű, összetett, hierarchikus rendszert alakít ki tájékozódásának segítésére. Ezt a szemléletet maguk a helynevek is tükrözik. Lokális kapcsolataik elsősorban jelentésükben fejeződnek ki, a nevek nyelvi szerkezete ilyen szempontból esetleges: előfordul, hogy a *Sédi-dűlő* két tábláját *Alsó-* és *Felső-Sédi-dűlő*-nek nevezik, de az is lehet, hogy a részeit *Tüskés*-nek és *Kenderes*-nek hívják. A beszélők tudatában a helynevek egyfajta hierarchikus rendet alkotnak, s hogy egy hely megjelölésére éppen milyen tulajdonnevet választanak - azaz a hierarchia mely szintjéhez folyamodnak -, azt jórészt a beszédhelyzet szabja meg.

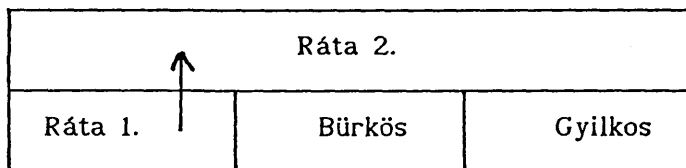
A helynevek hierarchikus jellegének figyelembevétele termékeny szempontnak bizonyul a jelentésváltozások leírásában. Megfigyelésem szerint az új helynévi jelentés kialakulásában a változások minimális mértéke a hierarchia egyes szintjei közötti elmozdulás lehet. Ennek során például egy kisebb terület neve összefoglaló határrésznévvé válhat vagy fordítva. A folyamatot csak azonos osztályba tartozó denotátumok nevei között értelmezem, a más fajtájú helyek neveinek ilyenfajta változását (pl. víznév ---> határnév) a metonímia jelenségeként tárgyalom, mivel a két típus között lényegi különbségek mutatkoznak. **J e l e n t é s b ő v ü l é s n e k** és **-s z ú k ü l é s n e k** tehát azt a névalkotási folyamatot neve-

zem, amelynek során egy helynévnek a meglévő mellé újabb jelentése is kialakul, s ezek azonos fogalmi osztályba tartozó denotátumokra vonatkoznak. A névalkotásnak ezt a típusát is igen nehéz vizsgálni, mivel a helynevek denotatív jelentésére, illetve ennek változásaira helynévtáraink alig fordítanak figyelmet. Különösen feltűnő ez a történeti adatok közlésében. A szinkrón névanyag azonban itt is segítségünkre lehet: bizonyos nyelvi kettősségek, névpárok megléte jelentésbővülési és -szűkülési folyamatokra enged következtetni.

Egy korábbi dolgozatomban (MNYj. 26-27: 103-114) egy elpusztult település helynévrendszerének változásait mutattam be. A *Döbrés* helynév esetében gazdag adatolással sikerült vázolnom a mai nyelvhasználat történeti hátterét: az első jelentés ('nagyobb határrész') történetileg is elsődleges a másodikhoz ('a *Döbrés* 1. egy kisebb területe') képest. A jelentésszűkülést két tényező magyarázza: az egykori falu elpusztulása, másrészt pedig más helyneveknek (*Bogács*, *Kalapács*) a névhierarchiában való elmozdulása. Ezeket korábban ugyanis a *Döbrés* 1. részeinek tekintették, ma a *Döbrés* 2.-vel azonos szinten található. A *Bogács* és a *Kalapács* denotatív jelentése változatlan maradt, a *Döbrés*-é viszont átalakult. A mai szisztémát és a változást az alábbi ábrával szemléltethetjük:



A jelentésbővülésre is találunk példát. A penészleki *Ráta* dűlőnév "az utóbbi években nagyobb területre vonatkozik, ide számítják a *Gyilkos*-t és a *Bürkös*-t is" (Nyírbátor 362). A *Ráta* első jelentése 'kisebb földterület' mellé létrejött tehát egy másik is: 'nagyobb határrész'. Ezt így ábrázolhatjuk:



Hasonló változásokra mások is utalnak (i. m. 82; REUTER: Hosszúhetyű 12, 23, 33).

Mind a szűkülés, mind a bővülés folyamatában a két jelentés egymás melletti léte időleges, átmeneti állapotot tükröz általá-

ban. A gyűjtők gyakran éppen az elsődleges jelentés elhalása révén figyelnek fel a jelenségre. Az ide sorolható ismertebb példák (*Pest, Anglia, Amerika*) ugyanakkor azt bizonyítják, hogy ez az átmenetiség hosszabb ideig is fennállhat, s az egyik jelentés elavulása nem föltétlenül velejárója az ilyen jelentésváltozásoknak.

A jelentésbővülés és -szűkülés, mint láttuk, közvetlenül a nevek hierarchikus rendjére gyakorol hatásokat, ennek azonban nem lebecsülendőek a névrendszertani következményei sem. A jelentésbővülés gyakran nevek kihalásával jár együtt. REUTER az *Ádám-irtás* és a *Bükkös* név kapcsán megjegyzi, hogy ezeket a neveket alig ismerik, mert az adott területeket inkább a *Bárdos* névvel illetik (i. h.). A nevek kiesése természetesen már névrendszertani kérdés. Más a helyzet a jelentésszűkülések esetében. A korábban idézett dolgozatomban azt állapíthattam meg, hogy míg összefoglaló határnévként használták a *Döbrés*-t, belőle, felhasználásával igen sok helynevet alkottak. Az új jelentés kialakulása után a vele egyenrangú *Bogács* és *Kalapács* névbokra nőtt meg számottevően. A névhierarchiában való elmozdulások jelentős névrendszertani hatásokat fejthetnek ki, mivel a hierarchia más-más szintjén lévő nevek különböző aktivitással vesznek részt az új nevek létrehozásában.

Korábban már utaltam arra, hogy MEZŐ (Hiv. 36) és KIRÁLY L. (NytudÉrt. 70. sz. 71) a térképezési gyakorlatból említ hasonló jelenséget: a térképekre kisebb területek megnevezései kerülnek nagyobb határrészek összefoglaló neveként. Természetesen ezeket a névadási formákat is a jelentésbővülés (esetleg a jelentésszűkülés) körébe sorolandóknak tekintem. Ugyanakkor – bár ilyen eljárást gyakran alkalmazhattak –, mint láttuk, nem egyedüli formája ez a jelentésváltozásoknak: a népi névadásban is megfigyelhetőek hasonlóak. A nevek különböző nyelvrétegbeli (írott, hivatalos – élőbeszédbeli, köznapi) használatának egymásra hatása pedig erősítheti a jelentésbővülés és -szűkülés tendenciáját.

4.3. A névátvitel

A névátvitelt névtani fogalomként ugyanúgy értelmezhetjük, ahogyan azt a magyar jelentéstani, stilisztikai szakirodalom régóta kimunkálta. A tudománytörténetileg eltérő háttérű felfogások (GOMBOCZ: Jelentéstan 63 kk.; PAPP I.: MNYj. 9: 9–10; KÁROLY S.: Jelentéstan 252 kk.; J. SOLTÉSZ: Tulajdonnév 34–36) közös vonása, hogy a jelenség alapjának a fogalmi érintkezést tekintik, amelynek nyelvi vetületeként egy adott hangsor újabb jelentés hordozójává válik.

A névátvitel a tulajdonnevek esetében természetesen speciálisan értelmezendő, hiszen a tulajdonnévnek nincs fogalmi jelentése. A helynévi denotátumoknak vannak viszont olyan fogalmi jegyeik,

amelyek a névadás alapjául szolgálnak: az alak, a nagyság, az elhelyezkedés stb. Az ilyen típusú viszonyokban a szavak mezőösszefüggései fejeződnek ki (KÁROLY S.: Jelentéstan 61-2), s ezek a történeti jelentésváltozások így a névátvitel szinkronikus alapját, hátterét jelentik (ezt Cremona mezőelméletét ismertetve állapítja meg KÁROLY S.: i. m. 229). A fogalmi jegyek érintkezése alapján történő névadást joggal tekintjük tehát a jelentésbeli névalkotás részének, névátvitelnek. A névátvitel formáinak, típusainak legdifferenciáltabb elemzését is KÁROLY S. adja, alapvetően három jelenséget, a szinekdochét, a metonímiát és a metaforát elkülönítve (i. m. 164 kk.). Szerinte "az említett hagyományos stilisztikai fogalmak nagyon jól használhatók ma is, ha pontosan értelmezzük őket. Ezek éppúgy történeti kategóriák is, mint leírók, sőt talán elsősorban történetiek" (uo.). KÁROLY S. véleménye is arra ösztönöz bennünket, hogy megvizsgáljuk a névátvitelnek a történeti helynévtipológiában való fölhasználhatóságát.

Vizsgálódási körünkben a három fogalom közül a szinekdochét kiiktathatjuk, mivel a nem-faj viszonyra a helyek vonatkozásában aligha találunk példát (vö.: KÁROLY S.: i. m. 164). Metonimikus és metaforikus jelenségekről névtani irodalmunkban sokan, több helyen szóltak már. Rendszeres áttekintésükre, másrészt rendszertani helyük kijelölésére azonban nem került sor. Bizonyos fajtáik - érthető okokból - megkülönböztetett figyelemben részesültek: csak az irodalomjegyzéket lapokon keresztül sorolhatnánk, ha a pusztá személyneveknek, a törzsneveknek, a népneveknek, a foglalkozást jelölő szavaknak, a patrocíniumoknak a településnévi használatára kívánnánk kitérni. De ritkán maradt ki a tipológiákból az alakmeghatározó metaforikus nevek csoportja is. A metonímia esetében tehát jórészt a tulajdonnév > helynév, a metaforáknál pedig kizárólag a köznév > helynév típusú változásokról beszéltek. A korábbi kutatások e vonatkozásban is a makrotoponimákra, főleg a településnevek csoportjára összpontosítottak. A névátvitel azonban legalább ilyen gyakori a mikrotoponimák között is. A helyfajták sokféleségéből természetesen adódik, hogy a névstruktúra e két fő szintjét számtalan szál fűzi össze. A mikroszinten élő nevek könnyen bekerülnek a makrotoponimák közé, a hivatalos helynévadás is gyakran felhasználja ezt a névalkotást (MEZŐ: Hiv. 57 stb.). A fordított irányú változásokra, a makronév mikroszintre süllyedésére főleg az elpusztult települések határnévi használatából tudunk példákat idézni (vö.: MNyj. 26-27: 103-114; MNy. 82: 491-2). A jelentésbeli névalkotás fejezetében természetesen csak azokat a metonimikus és metaforikus helyneveket tárgyalhatjuk, amelyek úgy jöttek létre, hogy a meglévő nyelvi elemkészletnek csak a jelentésbeli átértékelése történt meg, a névalkotásban a grammatikai szerkesztés nem játszott szerepet. Természetesen a szerkesztett

nevekben is érvényesülhet a metaforikus vagy a metonimikus szemlélet. A *Teknő-völgy* és a *Teknő* helynevek azonos asszociáció alapján születtek, de névrendszertani leírásunk – mivel nem lélektani, hanem nyelvi alapú – nem ezt tekinti a név keletkezése fő jellegzetességének, hanem a nyelvi megformáltság eltérő voltát.

KÁROLY S. egy jelentéstani reláció nyelvi kifejezési lehetőségeit vizsgálva megállapítja, hogy például a 'hely, ahol dinnye terem' összefüggés alapvetően ötféle nyelvi formában realizálódhat: mondatformájú (*Dinnye terem a földön.*) és nem mondatformájú szókapcsolatban (*dinnyét termő föld*), képzett szószerkezetben (*dinnyés föld*), összetételben (*dinnyeföld*), de kifejeződhet egyetlen szóval (*dinnyés, dinnye*) is (Jelentésan 173-4). Bennünket a helynevek szempontjából legfeljebb csak az utóbbi négy megoldás érdekel: ennek alapján is világos azonban, hogy az érintkezésen és a hasonlóságon alapuló jelentéskapcsolatok a történeti tipológiának legalább három fő csoportjában megjelennek, a grammatikai szerkesztéssel, a képzéssel keletkezett és a jelentésbeli névalkotással létrejött nevek között. A 'domb, ahol varjak élnek' jelentésviszony kifejeződhet *Varjas-domb, Varjú-domb, Varjas* és *Varjú* névformákban is. Ezek a nevek a történeti tipológia különböző kategóriáiba kerülnek ugyan, a szinkronikus funkcionális-szerkezeti elemzésben azonban könnyen áttekinthető a kapcsolatuk. A névátvitel minden esetben egyrészes nevet hoz létre, amelynek funkcionális-szemantikai jegye a hely valamiféle sajátosságának leírása lehet csupán.

A fentiekben láttuk, hogy egy jelentésreláció nyelviileg többféleképpen is kifejeződhet. Ha tehát a szinkroniában azt tapasztaljuk, hogy azonos szemléletű, de eltérő szerkezetű nevek állnak egymás mellett, azonos denotátumra vonatkozóan, akkor ezt a névadásban megnyilvánuló nyelvi sokszínűséggel, párhuzamosságokkal magyarázhatjuk. Egy-egy név keletkezési típusát ebből adódóan nem mindig lehet egyértelműen meghatározni. Az egy- és kétrészes nevek csoportját igen erős szerkezeti változási folyamatok kapcsolják össze: az ellipsis a kétrészes nevet egyrészessé alakítja, a kiegészülés meg éppen fordítva működik. Az alábbiakban bemutatjuk, hogy milyen lehetőségek adódnak egy névbokor létrejöttében:

a kifejezendő jelentésviszony:	a névalkotási mód:	a kifejezési formák:
'domb, ahol varjak élnek'	gramm. szerk.	<i>Varjas-hegy</i> ell. --> <i>Varjas</i>
	képzés	<i>Varjas</i> kieg. --> <i>Varjas-hegy</i>
	gramm. szerk.	<i>Varjú-hegy</i> ell. --> <i>Varjú</i>
	metonímia	<i>Varjú</i> kieg. --> <i>Varjú-hegy</i>
	metafora	<i>Varjúvár</i>

Azt látjuk tehát, hogy azonos névkeletkezési folyamatok eltérő formákat produkálhatnak, másrészt az azonos alakok eltérő módon is létrejöhetnek. Helyneveink keletkeztörténeti értékelésébe tehát - optimális adatolás mellett is - sok hiba csúszhat. Különösen igaz ez a névátvitel eseteire: a metaforikus, metonimikus nevek közé elemzésünkben bekerülhetnek más módon létrejötték is, és viszont: ide tartozó jelenségek kívül rekedhetnek vizsgálatunk körén. Ebben - talán nem hat védekezésnek, ha kimondjuk - a helynévadásnak minden részletében szinte kiismerhetetlen sokszínűsége nyilatkozik meg. A metaforikus és a metonimikus névalkotás részletes bemutatására ehelyütt nincs módom kitérni. A névcsoport összetettsége, belső strukturáltsága különösen a metonimikus helynevekre jellemző: ennek részletezése önálló tanulmányt kíván. A metaforikus helyneveket a közelmúltban önálló dolgozatban mutattam be (*Folia Uralica Debreceniensia* 2: 39-48).

4.4. Az indukciós névadás

A fogalom teljesen ismeretlen hazai névkutatásunkban. Azokat a neveket sorolom e névkeletkezési típusba, amelyek létrejöttében döntően a meglévő helynévrendszer indukáló hatása nyilvánul meg. Megjelölésére elképzelhetőnek tartom a *r e n d s z e r a s s z o c i á c i ó s n é v* terminust is: egy adott helynévrendszer etimológiailag átlátszó, motivált, a nyelvtudat számára leíró jellegűnek felfogott nevei által kiváltott asszociációk jelentik a névadás alapját. (Az alább elemzett nevek a Nyírbátori, a Tapolcai és a Pápai járásból valók.)

Nyírbátorban egy városrészt *Szagos-telep*-nek neveznek, ez "a Tulipán utca, Gyöngyvirág utca és Szegfű utca területének a megjelölése. Tréfás elnevezés, az utcanevék alapján született" (i. m. 102). A név alaprésze (*telep*) a denotátum fajtájára utal ugyan, a bővítményrész azonban csak látszólag leíró jellegű: a keletkezés körülményeit nem ismerve 'olyan telep, ahol jó (vagy inkább rossz) szagot érezni' funkcionális szerkezetűnek vélhetnénk. Létrejötté azonban kizárólag más nevek indukáló hatásának következménye, a névszerkezetet így leginkább az 'olyan telep, ahol szagos (virág) nevű utcák vannak' formában írhatjuk le. Ugyanitt, a Zsidó-temető közelében található a *Jeruzsálem utca*, Raposkán a templom körüli területet *Vatikán*-nak nevezik. Sáska természetvédelmi területén található egy 8-10 méteres sziklaszobor, a *Kőember*, más néven *Emberkő-szikla*. Néphagyomány, szokás, mondóka is kapcsolódik hozzá. Ettől néhány kilométerre, egymáshoz közel találjuk a *Kőasszony szikla*-t és a *Vénember-hegy*-et. Ezek nem alakra utaló metaforikus nevek, mint a *Kőember*, hanem ennek hatására, mint egy névlánc újabb szemei keletkezettek egykor. A metaforikus eredetű salgó-

tarjáni Amerika telep közelében egy kolóniasort Kanadá-nak neveznek (HLAVACSKA: Salgótarján utcanevei. St., 1989. 42). E név funkcionális szerkezete még nehezebben határozható meg, leginkább a '(telep), amely közel van, emlékeztet az Amerika nevű telepre' formában fejezhető ki.

Az indukciós névadás valójában a beszélők, névalkotók nyelvi tudatában meglévő rendszertani kapcsolatokon alapul. Az egyes emberek által ismert néhány száz, esetleg ezer mikrotoponima a névalkotási modellek szerinti asszociatív összefüggések sorában van jelen nyelvi (lexikális) elemkészletükben. Az *Alsó-Séd* természet-szerűen idézi fel a *Felső-Séd*-et, a *Cseres* a *Füzes*-t, az *Egres*-t és a *Kőrises*-t. A nevek ilyen összefüggését bizonyítja a névgyűjtők számára ismerős szituáció, amelyben az adatközlő a névadás alapjának indokaként azt említi, hogy "ha van *Homokszer*, hát legyen *Agyagszer* is". A névbokrok, névláncok keletkezése is az efféle rendszerbeli kapcsolatokat tükrözi.

Ez a név-név közötti asszociatív kapcsolat végső soron minden név keletkezésében szerepet játszik. Az indukciós nevek sajátos vonása az, hogy a denotátumra vonatkozásuk, ilyen értelmű motíváltásuk részben külsődleges: éppen ezért leíró jellegük sincsen vagy csak részleges. Az indukciós nevek között gyakran találunk metaforikus eredetűeket. A különlegesség, ritkaság ez esetben újabb szabálytalanság, a tipikustól való eltérés forrásává válik: az indukált név is a metaforikus nevekre jellemző nyelvi formában jön létre, ezáltal pedig erős stilisztikai töltetet is hordoz.

Az indukciós névkeletkezés kiváltó motívuma könnyen feledésbe merülhet, mivel a névkeletkezésben nem a név-név, hanem a név-denotátum összefüggés számít normatívnak. Ennek megfelelően a nyelvi elemzőképesség ott is ezt a kapcsolatot keresi, ahol az valójában nem is létezett. Részben ez magyarázza, hogy az indukcióval keletkezett nevek igen nehéz felismerni, s gyakran nem könnyű eldönteni azt sem, hogy a névpárok közül melyik lehetett az eredetileg meglévő, indukáló tag, s melyik az indukált. A salgföldi *Cimbalom*-(*dűlő*) indukciós keletkezését az valószínűsíti, hogy a szomszédos Nemesgulácson lévő *Citera*-(*szőlő*) típusú nevek másutt is előfordulnak, s valószínűleg alakmeghatározó metaforikus eredetűek lehetnek. Az azonos fogalmi körből való, inkább csak egymás által motivált nevek esetében is indokolt az indukciós névkeletkezés föltételezése, még akkor is, ha az elsődlegesség kérdését nem tudjuk eldönteni, s az adatközlők mindkét nevet motiválnak mondják (mivel ez gyakran csupán utólagos kapcsolatteremtés név és denotátuma között). Ilyenek az *Orgona* és *Szószerék* (sziklák Szentbékálán), a *Barát* és *Apáca* (sziklák Badacsonytördemicen), a *Kányavár*, *Kecskevár* és *Tetüvár* (közeli dombok Sáskán), a *Szűz-kút* és *Kurva-*

kút (Lovászpatonán), a *Csizmás* és a *Kapcás-tag* (egymáshoz közeli szántók Pápan).

Sajátos változata e névadási formának az a jelenség, amelynek folyamán egy másik név irányító, indukáló hatása alatt megváltozik a helynév alakja, mégpedig úgy, hogy továbbra is mintegy leíró jellegű marad: a *Szérűskert*-ből *Szűrös-kert* lesz, mert a *Nadrág-föld* mellett van (Farkasgyepűn, ahol a *szérűskert*-nek közszóként is csak *szűrűskert* alakja él). A *Bomba-föld*-ből *Gomba-föld* lesz (Veszprémvarsány), a *Tizes-malom*-ból *Tüzes-malom* (Pápa). Ezekben az indukáló maga az alapnév, s a változás folyamán némi leíró jelleg is megjelenik: a *Gomba-föld*-ön valóban terem gomba, a *Tüzesmalom* többször leégett. Csakhogy ezeket a jelentésviszonyokat a helynevek általában nem a fenti névszerkezeti formákkal fejezik ki (hanem pl. *Égett-malom*, *Rossz-malom* rendszeren a neve az ilyen épületnek), ezek létrejötte tehát az alapnév indukáló hatásának következménye.

Az indukációs névadáshoz hasonló jelenségre hívta föl a figyelmet EERO KIVINIEMI egy tanulmányában (Vastakohta-ja variointinimistä. Virittäjä 1971: 123-134), aki a metaforikus alakmeghatározó neveket vizsgálva fölfigyelt arra, hogy a viszonylag gyakori *Housupelto* 'Nadrág-föld' nevek mellett néha *Liivipelto* 'Mellény-föld' is előfordul. Ez alakmeghatározó név nemigen lehet - milyen formájú is lenne egy mellény alakú föld? -, ráadásul kizárólag a *Housupelto*-k mellett jelentkezik. Keletkezése így csak névrendszertani okokkal magyarázható. Kiviniemi a variointinimi (variált név) terminussal jelöli a névfajtát. A hosszúság-rövidség viszonyfogalom ugyan, a gyakori finn *Pitkäjärvi* 'Hosszú-tó' mellett mégis ritka (s csak ezek mellett fordul elő) a *Lyhytjärvi* 'Rövid-tó'. A vastakohtanimi (ellentétező név) azt a névtípust jelöli, amelyben az ellentéteesség kifejeződése névrendszertani összefüggésekkel indokolható.

Az indukációs névadás rendszertani helyének kijelölése nem könnyű feladat. Az indukációs nevek keletkezésüket tekintve valóban az összes motivált, leíró névvel állnak szemben, mivel a névdenotátum viszonytól eltérően ezekben a név-név összefüggés jelenti a névadás alapját. A felhasznált nyelvi eszközöket tekintve egyes nevek a grammatikai szerkesztéssel alkotott nevekre emlékeztetnek (*Szagos-telep*), mások a metaforikus névadásra (*Kanada*), néha pedig a deetimologizációhoz, a népetimológiához állnak közel (*Szérűskert* > *Szűrös-kert*). S bár problematikus a jelentésbeli névalkotás körében való elhelyezésük is, mégis a nevek funkcionális jelentésszerkezetének a névadásban betöltött alapvető (indukáló) szerepe miatt itt tűnik leginkább tárgyalhatónak a jelenség.

4.5. A névköltöztetés

E terminussal azt a névadási jelenséget jelölöm, amelynek során a más, távolabbi lakóhelyre áttelepülő lakosság az általa ismert helyneveket felhasználja az újonnan birtokba vett helyek megnevezésére. A névköltöztetést szakirodalomunk elméletileg alig tárgyalta, rendszertani helyét nem jelölte ki, inkább csak egy-egy településnév eredetének magyarázatában érintették a kérdést. MEZŐ azonban határozottan felhívja a figyelmet arra, hogy "a helynévtipológiában külön helyet kell biztosítani az elvándorolt neveknek" (MNYTK. 170. sz. 28). A névköltöztetést minden kétséget kizáróan a jelentésbeli névalkotás körébe sorolhatjuk: meglévő nyelvi elemek (helynevek) kapnak ennek során új, helynévi jelentést.

A jelenséget éppoly sokféle terminussal jelölték, mint amilyen keveset foglalkoztak vele. INCZEFI jelölésátvitel-nek nevezi (Makó 41-2), J. SOLTÉSZ a névátvitel eseteként tartja számon (Tulajdonnév 34-5, 84). HAJDÚ és MEZŐ a névvándorlás műszót használja (NÉ. 1: 26, ill. i. h.), JUHÁSZ Benkő L. megjegyzése nyomán hozott (táj)nevekről beszél (Tájn. 69). KRISTÓ főleg névátvitel-nek nevezi a jelenséget, de a névköltöztetés kifejezést is használja (Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. Szeged, 1976. 12). Ez utóbbi terminus használata látszik a legindokoltabbnak, mivel a nemkívánatos terminológiai homonímia kiküszöbölésével jól elhatárolhatóvá válik a jelenség a hasonló folyamatoktól, másrészt pedig - bár ez a terminusalkotásnak nem föltétlen követelménye - a névköltöztetés kifejezés etimológiai jelentésével is kitűnően érzékelteti a névadási forma fő jellegzetességét, lényegi alapját.

A településneveken kívül alig találunk a szakirodalomban e jelenségkörbe sorolható példákat. HAJDÚ említ - a szintén átköltöztetett nevű - Ráckeve területéről két ide tartozó határnevet (*Bálványos, Szkronovec*): mindkettőt a Délvidékről hozták magukkal az új lakosok, ottani elpusztult falvak névemlékeként. Az erdélyi *Csík* folyó nevét mint a Vas megyei Ösztörmény régi megnevezését vihették magukkal a nyugatról keletre telepített székelyek (JUHÁSZ: Tájn. 69). Az INCZEFI említette mikrotoponimák (*Bánom, Tígérhát, Kutwabont*) ide sorolása nem teljesen meggyőző (i. h.).

A jelenség ritka, másrészt igen nehezen felderíthető voltá bizonyítja, hogy az általam átvizsgált három járásból alig tudunk néhány névköltöztetéssel keletkezett nevet említeni. Ezek közül is az egyik településnév: (Sümeg)prága. A néphagyomány ma is őrzi, hogy "Csehországból telepítették ide az ősoket, ezért nevezték el a falut Prágának" (Tapolcai járás 16; vö.: FNESZ.² és MEZŐ: MNYTK. 170. sz. 26.). Sikátoron, ahova a múlt század végén a Felvidékről

telepítettek cselédeket, Kassa nevű szántót ismerünk. Balatonrendesen egy villát *Hargitá*-nak neveznek: az egykori jegyzőé volt, akit a Hargita alól helyeztek át ide állásba. Penészleken egy Amerikából hazatelepült gazda ottani birtokáról a *Kinkora* nevet adta a házának. Ide tartozik a *Burgundia* 'a burgundiai kereskedők utcája' (ebből kettő is van a Nyírbátori járásban).

A névadás motivációját vizsgálva LŐRINCZE a tájban felfedezett hasonlóságot említi (FöldÉl. 21), míg HAJDÚ és MEZŐ inkább a névrendszetani eredetet sugallja (i. m.). INCZEFI a névköltöztetésnek ugyanezt a két altípusát különíti el (Makó 41-2). Az orosz nyelvű szakirodalom is számon tartja a jelenséget, motivációjaként az objektumok hasonlóságát és az elnevező közösség tradícióit említik (Tyeorija i metogyika onomasztyicseszkih isszledovanyij. Red. A. P. Nyepokupnij. Moszkva, 1986. 47). Úgy gondolom, a névadói szemléletben ezek a motívumok legtöbbször szételemezhetetlenül vannak jelen, de emellett – példánk egyértelműen utalnak erre – a névköltöztetés emlékeztető funkcióját is föltétlenül számon kell tartanunk.

Az adatolás nehézségei miatt gyér számú példával ugyan, de bizonyítottan tarthatjuk, hogy a névköltöztetés a mikrotoponimák körében is megjelenő névalkotási forma. A fent említett határ- és településnevek alapjául azonban minden esetben valamely makrotoponima (tájnev, hegynév, településnév) szolgált. A névköltöztetés köréből nem zárhatjuk ki azonban a mikrotoponima --> mikrotoponima változásokat sem. Az áttelepülő lakosság saját névrendszerének dűlő-, víz-, stb. neveit is felhasználhatja új lakóhelyén. Az ilyen típusú névköltöztetések ténye azonban csak a népességtörténeti kutatásoknak és az egyes mikrotoponimiai rendszerek történeti elemzésének összekapcsolásával, igen alapos mikrofilológiai munkával válik megalapozottan bizonyíthatóvá.

HOFFMANN ISTVÁN

